

ירושלים של בית ראשון

דו"ח סיור מספר 6

אורן בצלאלי

Oren.Betzaleli@gmail.com

OREN BETZALELI
IN THE FOOTSTEPS OF THE GREATEST STORIES

תוכן עניינים

2	תיאור הסיור
5	הדרכת דרך 1: מוינגייט לירושלים
5	נקודות עניין לאורך כביש 1
6	נקודות עניין בתוך ירושלים
8	אתר 1: כתף הינום
10	נקודת הדרכה 1: קברי כתף הינום
13	נקודת הדרכה 2: תצפית בגשר מעל הסינמטק
14	הדרכת דרך 2: מכתף הינום לעיר דויד
15	אתר 3: גן לאומי עיר דוד
17	נקודת הדרכה 1: תצפית בית הצופה
19	נקודת הדרכה 2: רחבת הכניסה ליד חנות המזכרות
19	נקודת הדרכה 3: שרידי ארמון דויד?
22	נקודת הדרכה 4: שטח G – קיר האבן המדורג
24	נקודת הדרכה 5: מערכת פיר וורן
25	נקודת הדרכה 6: הפיר האנכי
27	נקודת הדרכה 7: הברכה הכנענית
27	נקודת הדרכה 8: מגדל המעיין
28	נקודת הדרכה 9: המעיין
28	נקודת הדרכה 10: בריכת השילוח
32	אתר 4: החומה הרחבה
33	נקודת הדרכה 1: החומה הרחבה

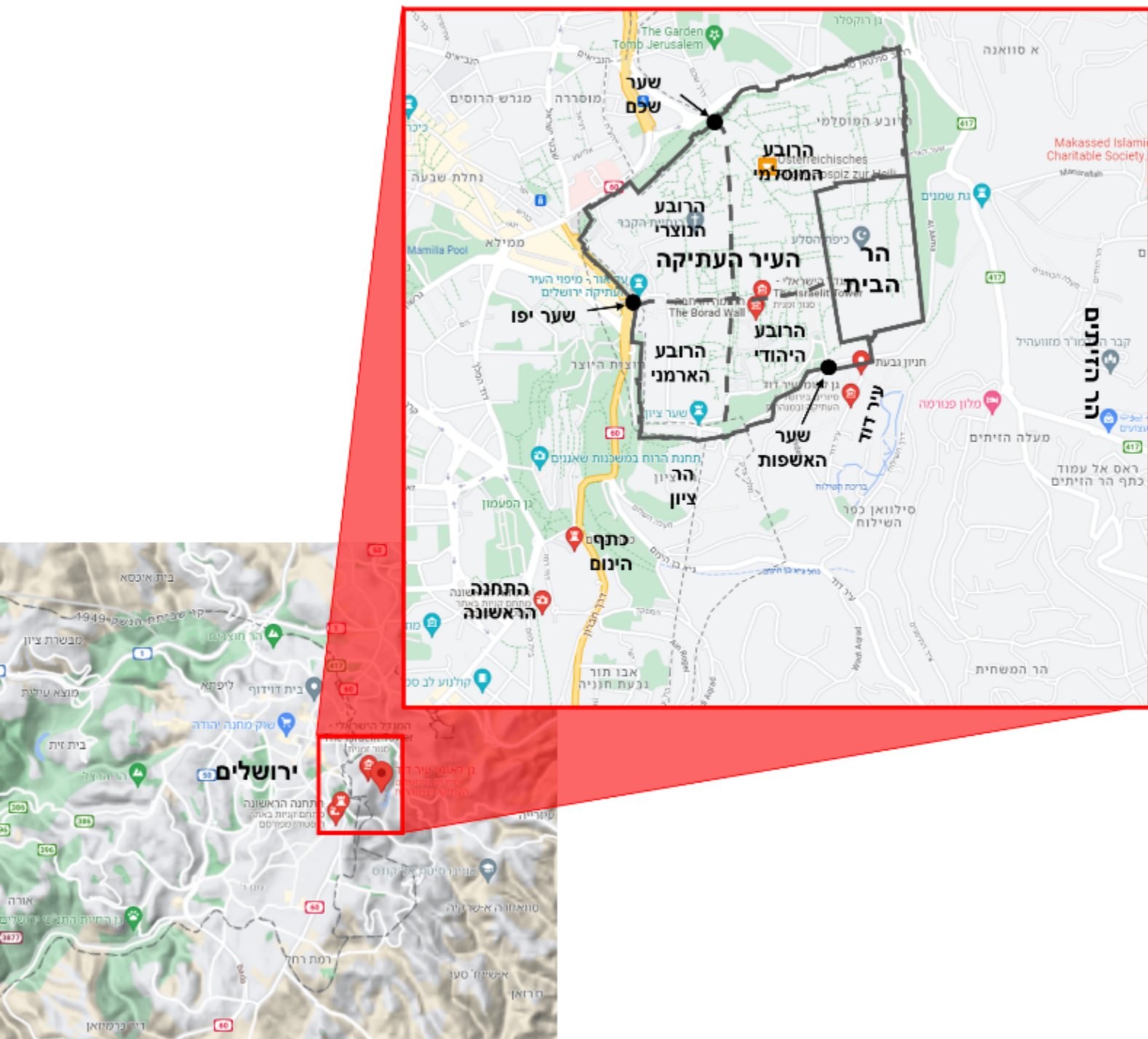
תיאור הסיור

תאריך הסיור	12/07/2022	מזג אוויר צפוי	חם ובהיר
שעת התחלה	06:30	שעת סיום	18:30
מקום מפגש	וינגייט	מקום פיזור	וינגייט
מקומות איסוף והורדה נוספים	מחלף גלילות, לטרון		
מדריך		טלפון מדריך	
טלפונים חשובים	חברת הסעות: דברת רעננה טל. 09-7422422 סדרן עבודה 052-7432155		
אתרים מרכזיים	כתף הינום, עיר דוד, החומה הרחבה		
מזון	הפסקת בוקר במתחם התחנה הראשונה בירושלים; הפסקת צהרים בעיר דוד – אוכל מהבית		
הקבוצה	סטודנטים של המכללה האקדמית וינגייט, שלומדים להיות מורי דרך. מנעד גילאים רחב, מגילאי ה-20 עד פנסיונרים.		
ציוד	נעלי הליכה סגורות, כובע, מים, קרם הגנה, כלי כתיבה ומחברת / מחשב / מכשיר הקלטה. מפות. כרטיס מטמון		

לוח הזמנים של הסיור

שעה	פעילות	הערות
6:30-8:00	נסיעה מוינגייט למתחם התחנה הראשונה בירושלים	כביש 2, כביש 20, כביש 1
8:00-8:20	ארוחת בוקר	במתחם התחנה הראשונה בירושלים
8:20-8:30	הליכה לכתף הינום	יוצאים ממתחם התחנה ברחוב דויד רמז,
8:30-9:30	כתף הינום	מתחם קברי בית ראשון
9:30-10:00	מעבר לעיר דויד	נסיעה קצרה באוטובוס מגשר הולכי הרגל שמעל הסינמטק ועד שער ציון, ומשם ברגל לעיר דויד
10:00-15:45	עיר דויד	תצפית צפונית, מתחם הארמון המשוער, אזור G, מערכת פיר וורן, מגדל המעיין והביצורים, נקבת חזקיהו, בריכת השילוח
15:45-16:15	הליכה לרובע היהודי	יציאה ממתחם עיר דויד ימינה לכיוון שער האשפות, ומשם למעלה לרובע היהודי
16:15-16:45	החומה הרחבה	
16:45-17:15	הליכה לשער יפו	דרך השוק המוסלמי לשער יפו
17:15-19:00	חזרה לוינגייט	

מפת הסיור

הדרכת דרך 1: מוינגייט לירושלים

נקודות עניין לאורך כביש 1

- מיד ביציאה ממתחם לטרון לכיוון גביש מספר 1 נבחין מימין במלון המכבים, אשר נבנה ע"י איסכנדר עוואד (או בשמו האנגלי אלכסנדר הווארד), ערבי נוצרי מיפו, בשלהי המאה ה-19. לטרון הייתה אחת מתחנות הדרכים החשובות בדרך מיפו לירושלים, ובתקופה זו הדרך לירושלים לקחה כיומיים, ונדרשו תחנות מנוחה בדרך.
- לאורך התקופות היו שתי דרכים חשובות שקישרו את מישור החוף עם ירושלים. הדרך הראשונה היא הדרך שנקראת היום כביש מספר 1, דרך קצרה באופן יחסי, אבל מתאפיינת בעליות וירידות תלולות. במקביל עברה דרך נוספת, צפונית יותר, שנקראה דרך מעלה בית חורון, פחות או יותר בתוואי כביש 443 של ימינו. דרך זו הייתה ארוכה יותר, אבל היא עלתה במתינות ממישור החוף עד לכניסתה לירושלים מצפון, ללא עליות וירידות תלולות. שתי הדרכים שימשו במקביל לאורך התקופות, כשבתקופות מסוימות, לצרכים מסוימים ולנוסעים מסוימים הועדפה האחת על השנייה ולהפך.
- אנחנו עוברים במחלף שער הגיא, ונכנסים לחלקים ההרריים של הדרך לירושלים. מימין אפשר לראות את המשוריינים מימי המצור על ירושלים במלחמת העצמאות, ומיד אחריהם שרידים של אכסניה, ששימשה גם היא את העולים לירושלים בתקופות בהם הדרך לקחה מספר ימים.
- כביש מספר 1 עצמו נסלל לראשונה ע"י הרומים, ולאחר מכן חודש ע"י השלטון העות'מני בשנת 1869 לרגל ביקורו של הקיסר האוסטרי, פרנץ יוזף הראשון.
- משמאל אנחנו עוברים את האנדרטה לפורצי הדרך לירושלים ממלחמת העצמאות, שנראית כמו אוסף של צינורות שמצביעים לעבר ירושלים.
- משמאל מרכז התקשורת והטלוויזיה של נווה אילן, וצמוד אליו היישוב טלז-סטון שהוקמה בשנות ה-70 מכספיו של הנדבן היהודי ארווינג סטון, וביישוב אנדרטה לזכר מיקי סטון (דויד מרכוס) שהיה האלוף הראשון בצה"ל.
- משמאל עוברים את היישוב הערבי אבו גוש, שהיה אחד הכפרים שישבו על הדרך הראשית לירושלים והתפרנסו ממנה. הכביש המודרני עוקף את הכפר, אולם הדרך הקדומה עברה ממש בתוך הכפר, ואפשרה לאנשיו לגבות מיסים מהעוברים בדרך. אנשי הכפר שמרו על ניטרליות בתקופה מלחמת העצמאות, ולכן הוא היישוב הערבי היחיד שנשאר על כנו במרחב.
- באבו גוש אפשר לראות מסגד גדול עם כיפת זהב וארבעה צריחים שמקיפים אותו. זהו אחד המסגדים הגדולים בארץ, והוא נבנה בסיועה של ממשלת צ'צ'ניה. הסיבה למעורבות צ'צ'ניה היא מכיוון שתושביו המקוריים של הכפר אבו גוש אינם ערבים, אלא מוסלמים מאזור הקווקז.
- עוברים במנהרת מבשרת ציון, מתחת ליישוב מבשרת ציון, שהוא חיבור של שני יישובים קודמים: מבשרת ירושלים (שהיה מצפון לכביש 1) ומעוז ציון (שהיה מדרום לכביש), שאוחדו בשנות ה-70.

- מימין בעמק אפשר לראות מנהרות נוספות שנבלעות בצלע ההר. זהו כביש מספר 16 שעתיד להיפתח בשנים הקרובות, ולהוות ציר כניסה נוסף לירושלים מדרום.
- בהמשך מימין אנחנו חולפים על פני בית ילין (מוצא), שהייתה אחת מהיישובים היהודיים הראשונים מחוץ לחומות ירושלים באמצע המאה ה-19, במקביל ליציאה מהחומות במשכנות שאננים. במאורעות תרפ"ט (1929) התבצע ביישוב טבח נוראי, אשר אחד מהניצולים היחידים בו היה הילד מרדכי מקלף שאיבד את כל משפחתו ולימים הפך לרמטכ"ל השלישי של צה"ל.
- כשהקימו את גשר מוצא נמצא כפר עצום מהתקופה הניאוליתית, שריכז חפירה משמעותית של רשות העתיקות, וכן מקדש יהודאי.
- מיד לפני הכניסה הראשית לעיר, בעמק משמאל אפשר לראות את בתיו הנוטשים של הכפר הערבי ליפטא, שננטש בשנת 1948 ולא נהרס. מימין עברנו את הר המנוחות ואת השכונה גבעת שאול.

נקודות עניין בתוך ירושלים

- אנחנו נכנסים לעיר באחת מהכניסות הראשיות אליה ממערב. מולנו גשר המיתרים המפורסם של קלטרואה, אחד מהאייקונים החדשים של ירושלים. הגשר משמש את הרכבת הקלה ואת הולכי הרגל, ומסייע לעבור את הצומת הגדולה בכניסה לעיר בקלות יחסית וללא הפרעה לתנועה.
- הכניסה לעיר עוברת היום שינוי משמעותי. משמאל עברנו את תחנות התחבורה הציבורית המרכזיות בכניסה לעיר. תחנת האוטובוסים הראשית ותחנת הרכבת המרכזית, שהיא התחנה החפורה העמוקה בארץ, וזאת במטרה לצמצם את העלייה שהרכבת צריכה לעשות.
- מימין בנייני האומה, שמתחתיו, ליד השירותים, נמצא בית מלאכה רומי לייצור רעפים, ומקום מושבו של הלגיון הרומי.
- מגשר המיתרים פונים ימינה לשדרות הרצל, ומשם שמאלה לרחוב יצחק רבין. משמאלנו עוברים את המעון הרשמי העתידי של ראש ממשלת ישראל. מימיננו עוברים את משרד החוץ, ובהמשך שוכנים משרדי ממשלה נוספים. אנחנו עוברים בקריית הממשלה, אחד ממרכזי השלטון של ישראל. בהמשך מצד ימין, בית המשפט העליון, ואחריו משכנה של כנסת ישראל.
- ירושלים הוכרזה כעיר הבירה של מדינת ישראל בדצמבר 1949, אבל לקחו עשרות שנים להעביר את משרדי הממשלה לעיר ולקריית הממשלה, ועד היום ישנם מספר משרדי ממשלה במרכזם עדיין בתל אביב, ובראשם משרד הביטחון, שיושב בקריה בתל אביב.
- רוב השגרירויות של המדינות הזרות עדיין יושבות בתל אביב, וזאת מכיוון שרוב מדינות העולם לא מכירות בירושלים כבירת ישראל, ובכלל בגבולות מדינת ישראל הנוכחיים. מדינות אלה מכירות בגבולות המדינה כפי שנקבעו בהחלטת החלוקה באו"ם, ב-29 בנובמבר 1947, ובהם ירושלים הייתה עיר בינלאומית, ולא בגבולות מדינת ישראל.

- מרחוב יצחק רבין עוברים לרחוב בצלאל, ועוברים בין שכונת נחלאות משמאל, שהיא בעצם מקבץ שכונות קטנות יותר, לבין נחלת אחים מימין, שבה רואים את מרכז ז'רארד בכר, שבו התקיים משפט אייכמן.
- מרחוב בצלאל עוברים לרחוב בן יהודה, ומימין גן הסוס, שנקרא כך על שם פסל הסוסה שמוצב בו. בעבר הגן נקרא גן המנורה, על שם פסל המנורה שנתרם לכנסת ישראל ששכנה מעבר לגן בבית פרומין בשנות ה-50. פסל המנורה עבר עם הכנסת, והוא מוצב היום בכניסה לבניין הכנסת.
- מרחוב בן יהודה אנחנו עוברים לשמואל הנגיד. מימין מנזר רטיסבון, שהוקם ע"י האחים רטיסבון היהודים שהתנצרו והקדישו את חייהם לפעילות מסיונרית בקרב יהודי ירושלים. במתחם המנזר היו גם בית חולים, בית יתומים ומגוון שירותים חברתיים שנועדו לקרב אליהם יהודים.
- פונים לרחוב קינג ג'ורג', ומימיננו בניין המוסדות הלאומיים, משכנם של הסוכנות היהודית, קרן היסוד וקק"ל.
- עוברים את כיכר צרפת, מימין בהמשך רחוב בלפור שבו שוכן מעון ראש הממשלה הנוכחי, ומתחברים לרחוב קרן הייסוד.
- מימין לרחוב קרן הייסוד השכונות רחביה וטלביה. רחביה היא שכונה מטיפוס שכונת גנים מתקופת המנדט, שאכלסה את האליטה של יהודי ירושלים, אנשי אקדמיה וממשל. וטלביה היא שכונה שאכלסה את האליטה הערבית של ירושלים, בעיקר ערבים נוצרים, ובה בתי אחוזה יפים שבנו עשירי ירושלים. כולם גורשו או עזבו והשכונה הפכה ליהודית.
- ממשיכים מטה ברחוב קרן הייסוד, ומגיעים למתחם תחנת הרכבת הראשונה בירושלים ובארץ ישראל בכלל. הרכבת מיפו לירושלים נחנכה בשנת 1892, וקיצרה את הדרך לירושלים מיומיים לכמה שעות.

אתר 1: כתף הינום

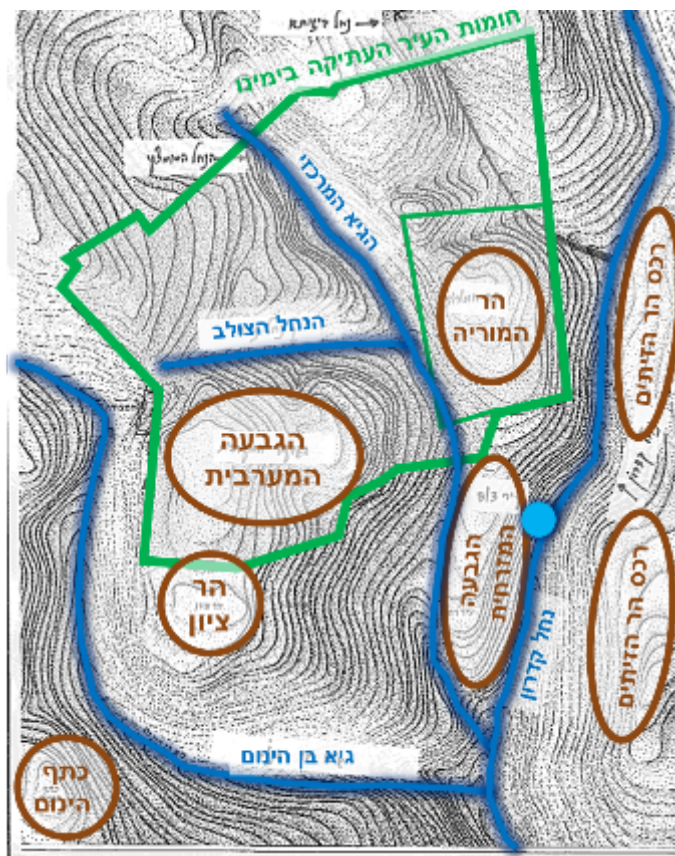
שעות פתיחה	יצירת קשר	איך להגיע?
שעות הפתיחה צמודות לשעות הפתיחה של המרכז למורשת בגין. א' – ה': 9:00 - 16:00 ג': 9:00 - 19:00 ו' וערבי חג: 9:00 - 12:00	המרכז למורשת בגין טלפון: 02-5652020	אתר שוכן לרגלי כנסיית סנט אנדרוז (הכנסייה הסקוטית), בצמוד למרכז מורשת בגין
עלות כניסה	צריך הזמנה מראש?	נגישות לנכים?
ללא עלות	לא	כן
	יש שירותים?	שירותי הסעדה?
	לא	לא

נקודת הדרכה 1: קברי כתף הינום

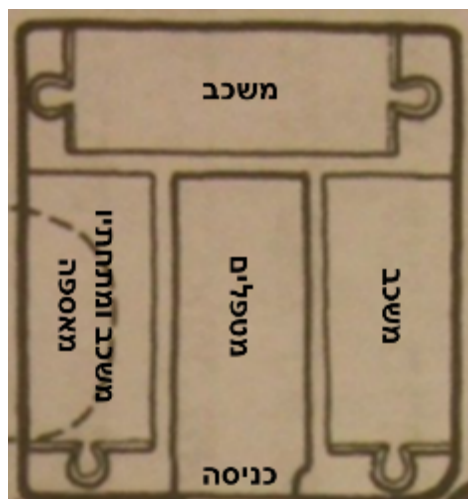
מיקום וזיהוי כתף הינום

- אנחנו נמצאים במורדותיה של גבעה, שעליה מתנוססת היום כנסיית סנט אנדרוז הסקוטית. כינויה של הגבעה היא גבעת התנ"ך, והיא נקראת כך מכיוון שדוד בן גוריון תכנן לבנות על הגבעה הזו את בית התנ"ך העולמי.
- הגבעה יושבת על קו פרשת המים של ארץ ישראל. ממזרח גיא בן הינום, שנשפך לנחל הקדרון, ומשם לים המלח. ממערב עמק רפאים, שנשפך לנחל שורק, ומשם לים התיכון.
- על מורדות הגבעה המערביים עברה דרך גב ההר, שידועה גם כדרך האבות, ובימינו דרך חברון או כביש 60. זו דרך ארצית חשובה שהחלה מבאר שבע בדרום, ועברה לאורך גב ההר עד לעמקים בצפון. ירושלים הקדומה לא ישבה על הדרך הזו, אלא בסמיכות אליה.
- הגבעה מזכרת במקרא כחלק מנקודת הציון של גבול נחלות יהודה ובנימין: **"וְעַל־הַגְּבּוֹל אֶל-רֹאשׁ הָהָר, אֲשֶׁר עַל-פְּנֵי גֵי-הַנֶּחֱלָה, אֲשֶׁר בִּקְצֵה עֵמֶק-רְפָאִים, צְפוֹנָה"** (יהושע ט"ו:8). כלומר ההר / גבעה אשר ממערב לגיא הינום ובקצה הצפוני של עמק רפאים, אולם להר זה לא ניתן שם במקרא. את השם "כתף הינום" נתן למקום החוקר גבי ברקאי, שחפר את המקום והלחים את המילה "כתף" שמופיעה בתחילת הפסוק בהקשר של "כתף יבוס" עם המילה "הינום".
- גיא בן-הינום מקיף את הגבעה המערבית ממערב, ומתחבר לנחל קדרון

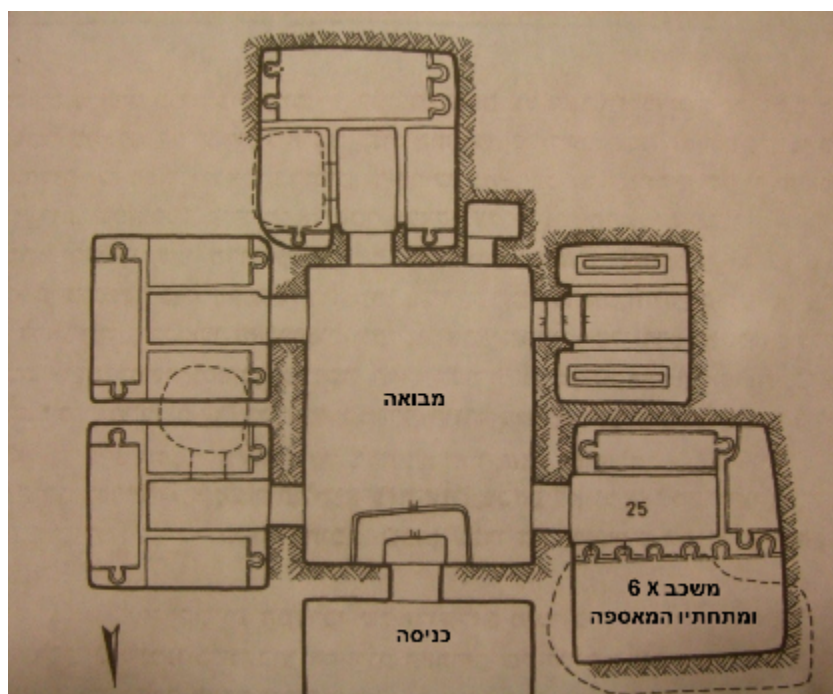

קברי כתף הינום

- באתר נמצאו 7 מערכות של מערות קבורה מימי בית ראשון. מערות הקבורה נבנו בצורה שמזכירה את בתי ארבעת המרחבים, שבהם שלושה חללי אורך וחלל רחב אחד.
- החללים בהיקף הם משכבים, שעליהם הניחו את גופת הנפטר עד שנשארו רק עצמות ובהם לעיתים היו מקומות להניח את ראש הנפטר, והחלל המרכזי נועד לבני המשפחה שטיפלו בגופות. מתחת לאחד המשכבים היה פתח ובו מאספה, שאלה הורידו את עצמות הנפטרים.

- המערה החשובה ביותר היא מערכת מערה מספר 24, שהיא גם הגדולה ביותר. ניתן לראות בה 5 מתחמי קבורה שלכל אחד מהם משכבים שונים. באחד המשכבים (מימין למטה) ישנם 6 מנחי ראש נפרדים, ל-6 גופות.

- ידועים היום כ-140 מערות קבורה מימי בית ראשון. אנחנו נמצאים באזור הקבורה הדרום – מערבי של העיר, אבל מערות דומות נמצאו פזורות מסביב לעיר בכל הכיוונים.
- הקבורה במערות הייתה משפחתית ודו-שלבית. בכל משכב יש מקום לאדם אחד או שניים, ולעיתים נדירות גם יותר. המתים היו מונחים במערה עם חפצים יקרים, תכשיטים ואף ממון.
- לאחר שנשארו רק עצמות, מעבירים את העצמות לבור מתחת למשכב שנקרא מאספה, ושם נמצאים יחדיו כל נפטרי המשפחה לדורותיהם, עד שנגמר המקום.

- מנהג הקבורה מימי בית ראשון מוזכר במהופך בירמיהו, בקטע שבו מוזכר מה לא ייעשה למושחתים ולרשעים: **"לֹא יִסְפְּדוּ, וְלֹא יֶאֱסְפוּ וְלֹא יִקְבְּרוּ--לְדָמֶן עַל-פְּנֵי הָאֲדָמָה, יִהְיוּ."** (ירמיהו כ"ה:33). כלומר ששאר העם נספדים, ואז נאספים ואז נקברים, כאשר למילה "נאספים" במקרא יש משמעות של "להכניס", כלומר להכניס את המת למערת הקבורה של משפחתו.
- הדעה הרווחת היא שרק בעלי ממון, מהמעד הביניים ומעלה, נקברו במערות קבורה כאלה, בעוד שפשוטי העם נקברו בשדה.
- במערה זו, מערה 24, נמצאו שני כלי חרס מימי בית ראשון בשלמותם, וכן נמצאה מאספה שלמה שלא נשדדה, בניגוד לרובן המוחלט של המאספות. במאספה נמצאו למעלה מ-90 נקברים, מאות כלי חרס ועשרות תכשיטים ואבנים יקרות וחצי יקרות.

- כמו כן נמצאו במאספה שתי לוחיות כסף קטנות, האחת בגודל של 10x4 ס"מ, והשנייה קטנה יותר, שתיהן מגולגלות כמו בדלי סיגריות. לקח לחוקרים שנים לפתוח את לוחיות הכסף מבלי שינזקו, ועליהם גילו טקסט בכתב עברי קדום שזוהה כברכת הכוהנים מספר במדבר פרק ו'. אלו הם פסוקי המקרא הקדומים ביותר שנמצאו עד היום, והם מתוארכים לסוף ימי בית ראשון או תחילת ימי בית שני.

- סיפור מציאת האוצר במאספה מעניין אף הוא, והוא סופר ע"י החוקר גבי ברקאי. לדבריו הוא עבד עם חבורת ילדים באתר, והיה ילד אחד שהיה נודניק במיוחד, אז הוא הושיב את הילד ליד המערה שכבר הייתה חפורה, בעוד ברקאי ושאר החוקרים עבדו במערה אחרת. בשלב מסוים חזר הילד הנודניק לברקאי עם שני כלי חרס, והסתבר שהילד חפר עם פטיש ברצפת המערה, שהחוקרים חשבו אותה לסלע האם, ובשלב מסוים הרצפה התמוטטה והממצאים התגלו.
- בדיעבד הסתבר ששכבה מתקרת המערה התמוטטה וכיסתה את הממצאים, שלימים נמצאו ע"י הילד.

נקודת הדרכה 2: תצפית בגשר מעל הסינמטק

- הוואדי שמתחתיו הוא גיא בם הינום, שמגיע מצפון מאזור רחביה, פונה דרומה באזור ממילא, עובר בבריכת הסולטן ואחרי הסינמטק הוא פונה שוב מזרחה עד לנקודת החיבור עם נחל קדרון.
- מולנו הגבעה המערבית (הר ציון), שגיא בן הינם מקיף אותה ממערב ומדרום. זהו גבולה המערבי ההיסטורי של ירושלים עד לאמצע המאה ה-19, כשהוקמה משכנות שאננים.
- החומה של העיר העתיקה של ימינו נבנתה ע"י הסולטן העות'מאני סולימאן המפואר במאה ה-16, והיא לא מקיפה את הגבעה המערבית כולה. החומות הקדומות יותר של העיר הקיפו את הגבעה המערבית כולה, פחות או יותר בתוואי של הכביש שעולה על הגבעה, ולאורך גדר בית הקברות הפרוטסטנטי.

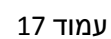
הדרכת דרך 2: מכתף הינום לעיר דויד

- אנחנו יורדים מגשר הולכי הרגל שחוצה את דרך חברון (כביש 60), ויורדים במורד הרחוב לאפיק גיא בן הינום ולכיוון הגשר שחוצה את גיא בן הינום ליד בריכת הסולטן.
- בגיא בן הינום היה נהוג בתקופת בית ראשון פולחן המולך, שכלל הקרבת קורבנות אדם של העברת ילדים באש. על יאשיהו מספר ספר מלכים שהוא השבית את הפולחן הזה מגיא בן הינום: **"וַיִּטְמָא אֶת הַתֶּפֶת אֲשֶׁר בְּגִי בֶן הַנֹּחַם לְבִלְתִּי לְהַעֲבִיר אִישׁ אֶת בְּנוֹ וְאֶת בָּתּוֹ בְּאֵשׁ לַמֶּלֶךְ"** (מלכים ב', כ"ג:10). ככל הנראה המילה העברית "גיהנום" מקורה מפולחן הקרבת הילדים באש שהייתה נהוגה בגיא בן הינום.
- שמו של העמק מגיע ככל הנראה משמו של בעלי השטח. במקומות אחדים במקרא הוא קרוי "גיא הינום" ובמקומות אחרים "גיא בן הינום", מה שמעיד אולי על העברת הבעלות לידי בנו של הינום.
- מהגשר אנחנו מתחילים לעלות ברחוב מעלה השלום, שנקרא גם "כביש האפיפיור", שכן הוא נסלל בשנות ה-60 לקראת ביקורו של האפיפיור פאולוס ה-6 בירושלים.
- האוטובוס מוריד אותנו בחניון שער ציון, ומשם אנחנו יורדים בהליכה לכיוון עיר דויד. אנחנו הולכים למרגלות החומה הדרומית של העיר העתיקה, חומה מימי התקופה העות'מאנית. אנחנו הולכים בשביל שנמצא מחוץ לחומות, אבל בעבר המקום היה בתוך החומות, שכן חומות העיר עברו דרומה מכאן, במורדות הדרומיים של הגבעה המערבית, היא הר ציון.

אתר 3: גן לאומי עיר דוד

שעות פתיחה	יצירת קשר	איך להגיע?
שעות קיץ: א' - ה': 08:00-19:00 ו' וערבי חג: 08:00-16:00 בשעות חורף נסגר שעתיים קודם. ערבי חג: 08:00-13:00	טלפון: 077-9966726 או *3639 אימייל: rcv@cityofdavid.org.il	הכניסה לאתר עיר דוד סמוכה לשער האשפות. כתבו בוויז: גן לאומי עיר דוד
עלות כניסה	צריך הזמנה מראש?	נגישות לנכים?
מבוגר/בקבוצה: 28 ₪ / 24 ₪ ילד / בקבוצה: 14 ₪ / 12 ₪ סטודנט: 24 ₪ אזרח וותיק, חייל: 14 ₪	רצוי לקבוצות	נגישות מוגבלת ביותר
	יש שירותים?	שירותי הסעדה?
	כן	קיוסק
התנועה באזור עיר דוד בעייתית ולרוב פקוקה. אפשר להוריד קבוצות עם האוטובוס בשער האשפות או בשער ציון, ומשם לרדת בהליכה רגלית לכיוון עיר דוד. סיורים לקבוצות בתיאום מראש בלבד. אפשר לקנות כרטיסים דרך האתר או בטלפון, ולקבל את הכרטיסים בקופות שבכניסה לאתר. יש מספר סוגי כרטיסים לאתר: למיצג התלת מימדי, לסיור במערכת פיר וורן ונקבת חזקיהו או לתעלת הניקוז ולגן הארכיאולוגי דוידסון. הכניסה למערכת פיר וורן לקבוצות מוגבלת לשעה נתונה, אבל אם יש עיכובים אפשר להיות בקשר עם האתר בטלפון ולנסות להתאים את השעה בהתאם לנסיבות. סיור קלאסי עם תיירים לוקח בין שעתיים לשלוש שעות כולל הליכה בנקבה. ללא הנקבה זה לוקח בין שעה לשעה וחצי. היציאה מהאתר אפשרית בדרך שבה נכנסו, או למטה בבריכת השילוח, שם יכול האוטובוס לחכות, או לקחת שאטל, או לטפס בחזרה ברגל באחד משני הדרכים, או דרך רחובות האתר, רחוב פרדס רימונים, או דרך מנהרה תת קרקעית מימי בית שני.		

הערות

נקודת הדרכה 1: תצפית בית הצופה

הערות מתודולוגיות

- בתצפית נוף מרשים בעיקר לכיוון מזרח ודרום עיר דוד, אבל עמידה ממושכת בתצפית יכולה להיות חמה מאוד בקיץ וקרה מאוד בחורף, כך שכדאי לצמצם את זמן השהות בתצפית.
- רצוי מאוד להעמיד את הקבוצה עם הגב לשמש, אלא אם כן אין ברירה.
- הנושא החשוב לדיון בנקודה זו היא שאלת מיקומה של ירושלים הקדומה.

ירושלים הקדומה

- מתחתינו, לכיוון מזרח, נחל קדרון העמוק, שהיה גבולה המזרחי של העיר הקדומה.
- ממערב הנחל המרכזי, או הטרופיון, שיורד מכיוון שער שכם, דרך הפינה הדרום-מזרחית של הר הבית, דרך החלק המערבי של חניון גבעתי ועד לחיבור עם נחל קדרון בדרום הגבעה המזרחית. באזור זה הנחל נעלם כמעט כליל עם השנים כתוצאה מבניה וסחופת.
- מקומו המדויק של הגבול הצפוני של העיר לא ברור לחוקרים, אבל אין וויכוח שהוא לא כלל את הר המוריה.
- השם ירושלים מופיע בכתבי המארות, לפני כמעט 4,000 שנה, מתקופת הברונזה התיכונה, והיא התקיימה במקום זה עד לסוף תקופת הברזל 2, עד חורבנה של ממלכת יהודה.
- לפי הדעה הרווחת במחקר, לאורך רוב התקופה העיר הייתה מבוצרת.
- בימי דויד ושלמה, לפני כ-3,000 שנה, העיר מתרחבת צפונה, ומכילה את העופל ואת הר המוריה, והופכת לעיר דויד. שלמה בונה על הר המוריה את בית המקדש הראשון. הר המוריה מוכר גם בשמו "הר הבית" בכר במקרא בימי בית ראשון.
- לפי הסיפור המקראי, דויד רוכש את שטח הר המוריה מארונה היבוסאי, ושלמה בנו בונה שם את בית המקדש.
- אחת השאלות שהיו סביבן חילוקי דעות במחקר היא מתי התרחבה העיר מערבה לגבעה המערבית. האם בימי בית ראשון בימי המלך חזקיהו כפי שמסופר במקרא? או בתקופות מאוחרות יותר בימי הבית השני? בשנות ה-70 הוכרע הוויכוח, וכיום מוסכם על כל החוקרים שאכן העיר התרחבה מערבה בימי בית ראשון, ובשלה מסוים לאחר תחילת תהליך ההתרחבות הקיף חזקיהו את העיר בחומה.
- המקרא מספר ש: "ירושלם - הרים, סביב לה" (תהילים קכ"ה:2). ואכן, מצפון הר ומוריה ואחריו הר הצופים והגבעה הצרפתית; ממזרח רכס הר הזיתים; ומדרום רכס ארמון הנציב; וממערב הר ציון.
- על רכס הר הזיתים שעליו בולטת הכנסייה הרוסית מריה מגדלנה. בראש הר הזיתי שכונת א-תור, ומימין לה בית הקברות היהודי העתיק. בשיא הגובה מלון 7 הקשתות – Inter Continental שמשמאלו כנסיית העליה הרוסית. מימין לבית הקברות על מורדות הר הזיתים שכונת ראס אל עמוד וסילוואן. מתחת לבתי סילוואן אפשר להבחין בחורים מרובעים בשכבת הסלע, אלו הם קברים מימי בית ראשון. מצד שמאל אפשר להבחין בקשת קטנה, ומעליה קובייה חצובה בסלע ובה פתח מרובע. זהו קבר בת פרעה שנישאה למלך שלמה, אולם בין המבנה הזה לבת פרעה אין שום קשר. מעל סילוואן אפשר לרות חורשה ובה מבנה לבן, זהו מנזר סנט אברהם.
- מדרום ג'אבל מוכאבר, או רכס ארמון הנציב, ועליו חורשה עם שתי אנטנות גבוהות. מימין לאנטנות אפשר לראות את ארמון הנציב, משכנם של הנציבים הבריטים מתקופת המנדט החל משנות ה-30. על המדרון שנמצא מימין לארמון הנציב, ושיור מכיוון מערב למזרח, השכונה הערבית אבו תור.
- ממערב אפשר לראות את הר ציון שנקרא כך בטעות. במקרא השם הר ציון מיוחס להר הבית, אולם לפני כ-1,700 שנה, בתחילת התקופה הביזנטית, נדד השם הה לגבעה המערבית. על הר ציון בולטת כנסיית

דורמציון, שלמרות שמה אין לה קשר לציון אלה לביטוי Dormition שמשמעותו תרדמה. ימינה מכנסיית דורמציון אפשר לראות את חומות העיר העתיקה והרובע היהודי, ומשמאלה מבנה קבר דויד.

נקודת הדרכה 2: רחבת הכניסה ליד חנות המזכרות

מדוע הוקמה ירושלים דווקא בנקודה זו?

- הדיון בשלב זה הוא מדוע הוקמה העיר הקדומה דווקא בנקודה זו, ולא על גבעות אחרות באזור למשל. הדיון מדוע הפכה העיר למה שהיא היום ואיך זכתה להשפעה כל כך רחבה על יותר מחצי אוכלוסיית העולם הוא דיון נפרד.
- דרכים: סמיכות יחסית לדרך ארצית ראשית, דרך גב ההר שעוברת במרחק של כרבע שעה הליכה מכאן לכיוון מערב, ממערב לגבע המערבית.
- קרקע: בעמקים מסביב לעיר, הן בנחל קדרון והן בגיא בן הינום יש מעט קרקעות חקלאיות. מעבר לכך, בעמק רפאים יש כבר כמויות גדולות יותר של קרקע חקלאית זמינה. הסלע בסביבה הוא סלע גיר, שממנו נוצרת אדמת טרה-רוסה פורייה.
- הגנה: הגבעה עליה שוכנת העיר מוגנת היטב משלושה כיוונים ע"י שני עמקים עמוקים, נחל קדרון והנחל המרכזי. הגבעות שמסביב לעיר אומנם גבוהים ממנה, אבל בתקופה בה הוקמה העיר לא היה כלי נשק שאפשר היה באמצעותו לאיים על העיר מהגבעות הסמוכות. נקודת החולשה היא מצפון, ושם היה צריך לבצר את העיר.
- מים: מעיין הגיחון, שנמצא במורדות המזרחיים של הגבעה המזרחית, הוא מקור המים המשמעותי ביותר בכל המרחב, עם ספיקה של כ-600 אלף קו"ב מים בשנה. זוהי כנראה הסיבה המרכזית להקמת העיר דווקא בנקודה זו.

מדוע בחר דויד בירושלים לבירתו?

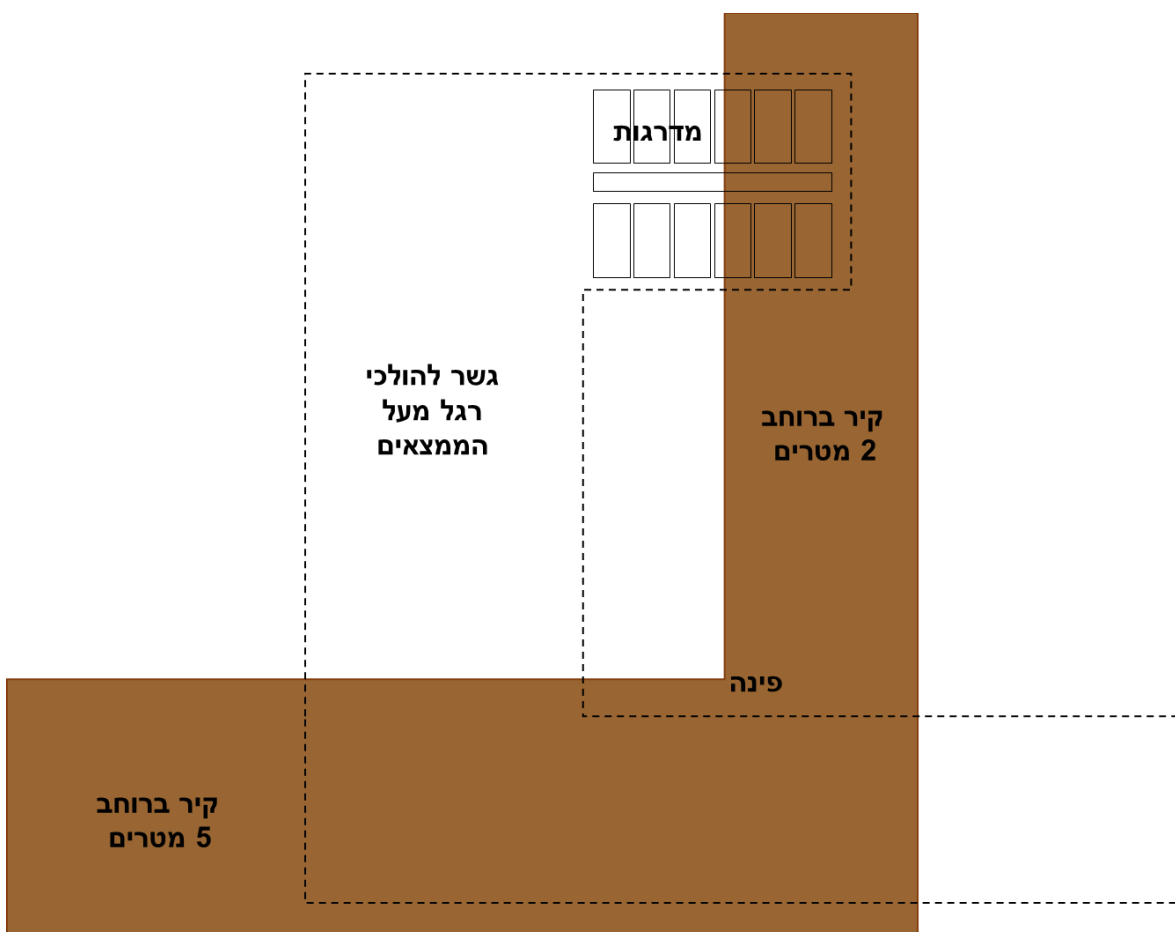
- ירושלים, כאמור, התקיימה כעיר כבר מתקופת הברונזה, והיא שימשה כעיר כנענית. לפי המקרא בתקופה כיבוש כנען ע"י יהושע ועם ישראל ישבו בעיר יבוסים, והעיר לא נכבשה.
- בחלוקת הנחלות לשבטים ישבה ירושלים בגבולה הדרומי שך נחלת שבט בנימין, על הגבול בין בנימין ליהודה: "וְהָיוּ הָעָרִים, לַמָּטָה בְּנֵי בְנִימִן--לְמִשְׁפַּחֹתֵיהֶם: ... וְהַיְבוּסִי הִיא יְרוּשָׁלַם" (יהושע, י"ח: 21, 28).
- בתחילה מלך דויד 7.5 שנים מהעיר חברון, בירתה של שבט יהודה, אולם עם איחוד הממלכה בחר דויד בירושלים כבירתו דווקא משום שהייתה בנחלת שבטו של המלך הקודם, שאול, מה שאפשר לדויד להתקרב לשאר שבטי ישראל.
- בדיעבד התפתחו מסורות נוספות הקשורות בירושלים, ובהם עקידת יצחק, חלום יעקב, אבן השתיה ועוד.

נקודת הדרכה 3: שרידי ארמון דויד?

- אנחנו יורדים במדרגות המתכת למפלס התחתון של האתר, למקום שזכה לפרסום רב ב-15 השנים האחרונות בעקבות מחקרה של הפרופ' אילת מזר. אילת מזר טענה שממש כאן היא מצאה את שרידיו של ארמונו של דויד המלך.
- עוד לפני תחילת החפירות גיבשה אילת מזר השערה שבמקום זה שוכן ארמון דויד המלך, וזאת בשל מספר שיקולים:
 - קיר התמך המדורג העצום, שנמתח לאורך המדרון המזרחי ומטפס עד למקום שבו אנחנו עומדים, ומתוארך לתקופת הברזל 1, מעיד על כך שבמקום זה עמד מבנה מונומנטלי שהיה צריך את קיר התמך המדורג כדי שיתמוך בו.
 - במקום עמדה מצודה יבוסית, וההנחה הייתה שמעט מצפון לו יהיה מיקומו של ארמון דויד, שכן בתנ"ך מסופר שדויד "ירד למצודה", כלומר שהארמון צריך להיות מעט מעל המצודה.
 - הכותרת הפרוטו-איאולית שנמצאה במקום, טיפוסית למבנים ממלכתיים מתקופת הברזל 2

- בחפירה עצמה מצאה פרופ' מזר מערכת של קירות מאסיביים, שהעידו לדעתה על הימצאותו של מבנה אבן גדול במקום
 - קיר אחד בעובי 2 מטרים ובאורך כ-28 מטרים, שכיוונו מזרח – מערב.
 - קיר שני, מאונך לראשון, בעובי 5 מטרים, שכיוונו צפון – דרום, במקביל לשפת המדרון ולקיר המדורג.
 - אבן פינה שמעידה על חיבור שני הקירות הללו לכדי מבנה אחר.

- מזר תארכה את שרידי המבנה לתקופתו של שלמה המלך, שכן מתחת לקירות נמצאו ממצאים משנת 1,000 לפנה"ס, בעוד שמעליהם נמצאו ממצאים שתוארכו לאמצע האמה ה-10 לפנה"ס, כלומר סביב 950 לפנה"ס
- לאחר החפירה הסבירה מזר שהשערת המחקר שלה, שבנקודה זו עמדה המצודה היבוסית ומצפון לה ארמון המלך דויד לא הוכחה כנכונה, ובמקומה היא חושבת שבנקודה זו ישב הארמון עצמו, ואין במקום שרידים למצודה יבוסית.
- לימים, שנים אחרי החפירות ופרסום הממצאים, שינתה מזר את דעתה, וטענה שאמנם היא סוברת שהיא מצאה מבנה ממלכתי משמעותי מימי הממלכה המאוחדת, ימי דויד ושלמה, אבל לא בהכרח את ארמון דויד.

- מעבר לקירות המבנה נמצאו באתר גם בולות מחמר מימי סוף הבית הראשון שעליהן מוטבעים שמות: גדליה בן פשחור ויוכל בן שלמיה. שני שמות אלה מוכרים מהתנ"ך, ושניהם מוזכרים באותו פסוק: **"וַיִּשְׁמַע שְׁפָטִיָּה בֶן-מִתְנִי, וּגְדַלְיָהוּ בֶן-פִּשְׁחֹר, וַיּוּכַל בֶּן-שְׁלֵמִיָּהוּ, וּפִשְׁחֹר בֶּן-מַלְכִּיָּה: אֶת-הַדְּבָרִים--אֲשֶׁר יְרֵמְיָהוּ מְדַבֵּר אֶל-כָּל-הָעָם"** (ירמיהו ל"ח:1).

גדליה בן פשחור

יוכל בן שלמיה

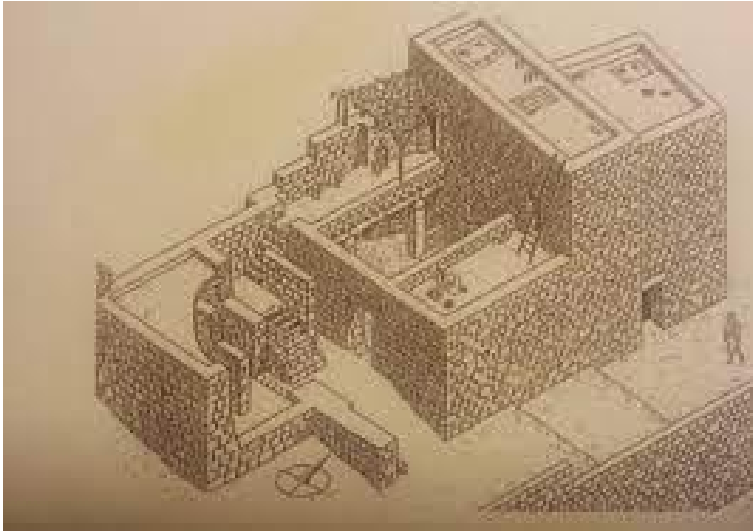
נקודת הדרכה 4: שטח G – קיר האבן המדורג

קיר האבן המדורג

- אנחנו יושבים על הספסלים המוצלים, ומולנו מתנשא קיר אבן מדורג גדול מידות, ששימש כקיר תמך. הקיר נבנה לכל המאוחר בימי בין ראשון, וישי שמקדימים אותו אף לתקופת הברונזה המאוחרת.

- בתקופת בית ראשון נבנו אל תוך הקיר, תוך כדי הישענות עליו, מספר מבנים נוספים, ובהם "החדר השרוף", שנמצא בחלק הימני התחתון של התמונה.
- משמאל (מוסתר מאחורי המסך) נמצאו שרידיו של בית ארבעת מרחבים טיפוסי להתיישבות ישראלית בתקופת הברזל. זהו בית אחיאל, בית מידות מתקופת בית ראשון (למטה מימין תמונה עדכנית, משמאל המחשה).

- בצידו הימני של בית אחיאל אפשר לראות בבירור אבן מרובעת שבמרכזה יש חור, ששימשה כאסלה. הימצאותה של אסלה בתוך בית מגורים מעיד על כך שהבית היה שייך למשפחה אמידה, שכן טיפול בשירותים בתוך בית, בהיעדר מערכת ביוב, מצריך עבדים שיטפלו בניקוי וחיטוי.
- מתחת לדק שעליו אנחנו יושבים נמצא חדר נוסף, ובו עשרות בולות, וביניהן בולה עם השם "גמריהו בן שפן", שגם הוא מוזכר בספר ירמיהו, בסמיכות לשני השמות הקודמים שהוזכרו. החדר מכונה "חדר הבולות", והוא סגור למבקרים.

ירמיהו ונבואות החורבן

- ירמיהו התחיל להתנבא כבר בימי יאשיהו, ובימי צדקיהו הוא התנבא שממלכת יהודה תיחרב בידי הבבלים, וזאת בשל השחיתות. הוא נצטווה להעלות אל נבואותיו על הכתב, והוא מבקש מעוזרו ברוך בן נריה, לכתוב את הנבואות, והלה מקריא אותם לראשי לעם בלשכתו של גמריהו בן שפן, שהוזכר לעיל: **"וַיִּקְרָא בְרוּךְ בְּסֵפֶר אֶת-דְּבַר יְרֵמְיָהוּ, בֵּית יְהוָה--בְּלִשְׁכַּת גְּמַרְיָהוּ בֶן-שָׁפָן הַסֵּפֶר בְּחֹצֵר הָעֵלְיוֹן, פֶּתַח שַׁעַר בֵּית-יְהוָה הַחֲדָשׁ, בְּאַזְנֵי, כָּל-הָעָם."** (ירמיהו ל"ו:10).
- לאחר מכן מקראות הנבואות למלך יהויקים, שבתגובה קורע אותה ומשליך אותה לאש. לימים מסירים הבבלים את יהויכין, בנו של יהויקים, וממנים במקומו את מתניה, שקיבל את השם החדש – צדקיהו.
- או אז מבנים עם ישראל שירמיהו צדק, וירמיהו קורא להם לא להילחם בבבלים, אלא להיכנע. שרי צדקיהו שומעים את תבוסתנותו של ירמיהו, ומחליטים לכלוא אותו בבור.

- יגאל שילה שחופר בעיר מוצא שכבת חורבן ושריפה המתוארכת לסוף ימי צדקיהו, שמעידה על חורבן ירושלים בידי הבבלים, כפי שחזה ירמיהו.

נקודת הדרכה 5: מערכת פיר וורן

- אנחנו נכנסים למערכת פיר וורן בשער המסתובב, לאחר שהראנו את הכרטיס לשומר. מכאן ועד שמגיעים לנקבת השילוח ולהליכה במים יעברו בין חצי שעה לשעה לקבוצות רגילות.
- בתקופה הכנענית היה מעיין הגיחון מחוץ לחומות העיר, ותושבי העיר הקדומה בנו שתי מערכות שאפשרו לתושבי העיר גישה אל המים באופן בטוח ומוגן מפני אויבים.
- המערכת הראשונה היא מערכת תת קרקעית, שבנויה ממנהרה שיצאה מתחומי העיר, עברה מתחת לחומות העיר ומגיעה למים. המערכת הזו מכונה "מערכת פיר וורן".

- המערכת השנייה היא מערכת על קרקעית, והיא מורכבת משלושה חלקים:
 - מגדל המעיין – מבנה מבוצר וגבוה שהקיף את המעיין, שאפשר לתושבי העיר לקחת מים בבטחה.
 - המסדרון המבוצר – שתי חומות גבוהות שיוצאים מחומות העיר במאונך, ונפגשים עם מגדל המעיין, שביניהן יכולים תושבי העיר ללכת בבטחה עד למגדל המעיין ולחזור בחזרה לעיר עם מים. המסדרון לא היה מקורה.
 - הבריכה הכנענית – בריכה שאליה הובלו מים מהמעיין בתעלה, והיא אפשרה גישה נוחה למים.

- המערכות מחוברות ביניהן, כאשר ביציאה מהמערכת התת קרקעית (מערכת פיר וורן) מתחברים היורדים למסדרון המבוצר, ומשם מגיעים לבריכה או למעיין.

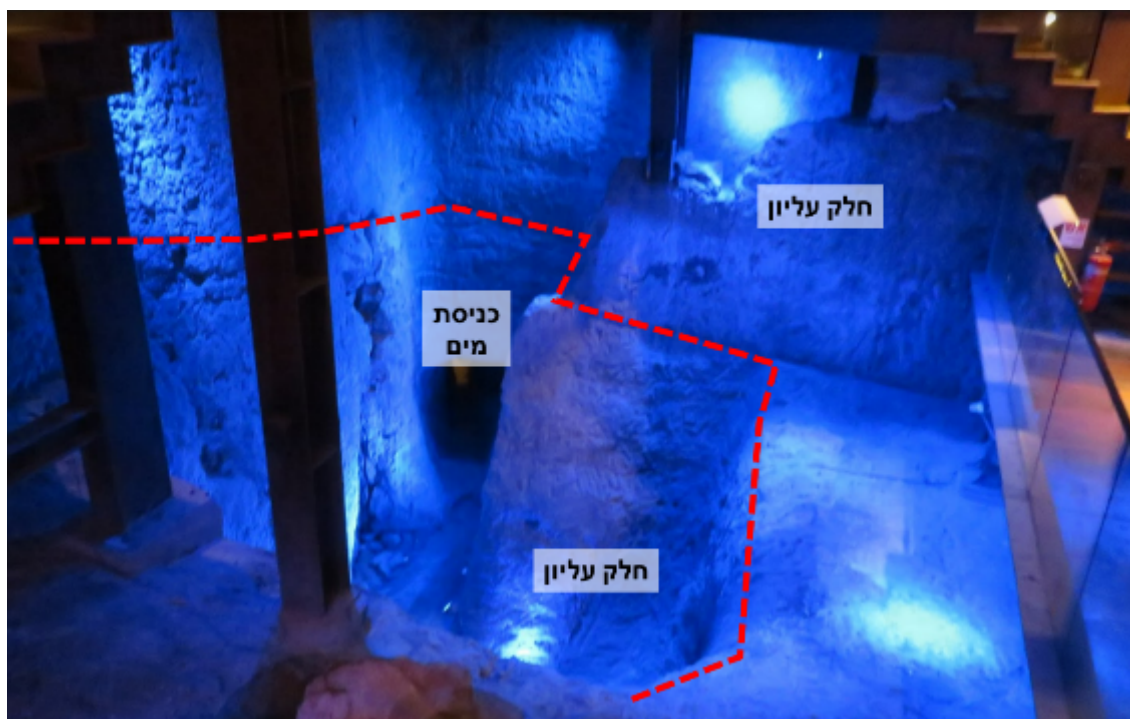
נקודת הדרכה 6: הפיר האנכי

- ממבואת המערכת אנחנו יורדים במדרגות לולייניות לבטן האדמה. בדרך למטה אנחנו עוברים קשת, שמעידה שאנחנו עדיין פני הקרקע, ולאחריה מתחילה תקרה שעשויה מסלע, זוהי תחילת המנהרה.
- צ'ארלס וורן הגיע לארץ בשנת 1867 מטעם ה-PEF (Palestine Exploration Fund), הקרן לחקר ארץ-ישראל, וגילה את מערכת הפיר מלמטה, כלומר דרך הפיר האנכי, והבין שזו מערכת מים, כלומר מערכת מנהרות שמאפשרות גישה בטוחה למקור מים.
- כשוורן עלה דרך הפיר האנכי הוא גילה את המנהרה, שהייתה פתוחה רק בכיוון מעלה, והניח שהמערכת נגמרת בפיר. המסקנה של וורן הייתה שאנשי העיר נכנסו למנהרה מתוך חומות העיר, הגיעו עד לפיר האנכי, ושם שילשו חבל עם כד ושאבו את המים שהגיעו עד לתחתית הפיר האנכי. הוא לא ידע שהמנהרה ממשיכה עוד לכיוון מטה.
- בעקבות הממצא של וורן הועלתה סברה במחקר שקישרה את פיר וורן עם הסיפור החידתי על כיבוש ירושלים בידי דויד: **"וַיֹּאמֶר דָּוִד בַּיּוֹם הַהוּא, כָּל-מִכָּה יִבְסִי וַיִּגַע בַּצִּנּוֹר, וְאֶת-הַפְּסָחִים וְאֶת-הָעֹקְרִים, שְׁנוּאֵי נֶפֶשׁ דָּוִד"** (שמואל ב', ה:8). ההשערה הייתה שהצינור המוזכר בפסוק הוא הפיר שוורן גילה, ושהכיבוש של העיר החל מעליה בפיר אל תוך העיר. המילה "צינור" מופיעה בתנ"ך רק פעמיים, ובשני המקרים ההקשר שלה לא ברור.

- גם המשך הפסוק, שמזכיר את הפסחים והעיוורים, לא ברור והיו לגביו פרשנויות רבות מאז ימי קדם. פלאביוס יוספוס, למשל, כתב בספרו "קדמוניות היהודים", שהיבוסים שמו על חומות העיר שומרים פיסחים ועיוורים מכיוון שהם לא חשבו שמישהו יוכל להתגבר על ביצורי העיר ורצו ללגלג על דויד ומאמציו.
- בספר דברי הימים ישנה התייחסות נוספת לכיבוש ירושלים: **"וַיֹּאמֶר דָּוִיד--כָּל-מֶכָה יְבוּסִי בְּרֹאשׁוֹנָה, יִהְיֶה לְרֹאשׁ וּלְשָׂר; וַיַּעַל בְּרֹאשׁוֹנָה יוֹאָב בֶּן-צְרוּיָה, וַיְהִי לְרֹאשׁ"** (דברי הימים א', י"א:6). אז אמנם הצינור לא מוזכר פה, אבל כן מוזכר שהיה זה יואב בן צרויה שהעז אולי לגעת בצינור ולעלות בו, ובתמורה הפך לשר הצבא.
- לפני כ-30 שנה הגיעו לכאן שני ארכיאולוגים בשם רוני רייך ואלי שוקרון, וגילו דברים ששינו לחלוטין את ההבנה של המקום כפי שהתווה אותה וורן.
- קודם כל, רייך ושוקרון ראו שקירות הפיר האנכי לא מסותתים ולא מטויחים, מה שעלול היה להפריע מאוד לכל מי שרצה לשלשל כד לתוך הפיר ולשאוב מים, בעוד שסיתות נורמלי של קירות הפיר היה אמור להיות פרויקט מהיר וזול, כך שלא הגיוני שהוא לא נעשה אם באמת הפיר נועד לשאיבת מים.
- דבר שני גילו רייך ושוקרון שהמנהרה לא מסתיימת בפיר, אלא ממשיכה למטה אחריו. ולבסוף הם גילו שתחתית הפיר נמצאת בגובה רב יותר מהתעלה שהובילה לכאורה מים אל תחתית הפיר, מה שלא הגיוני. ממצאים אלה העלו סימני שאלה בנוגע לשימוש בפיר.
- רייך ושוקרון הסיקו שהכנענים הקדומים כלל לא ידעו על קיומו של הפיר האנכי, והם הלכו בתעלה שהמשיכה מטה מעל פתח הפיר, שהיה מוסתר בשכבת אבן בתקופתם. לפי רייך ושוקרון, רצפת המנהרה הונמכה רק במאה ה-8, והפיר התגלה, אבל גם אז לא השתמשו בו לשאיבה.
- על כך יש וויכוחים במחקר עד היום, כאשר חלק מהחוקרים מתארכים את כל המערכת לתקופה הכנענית, בעוד אחרים מתארכים את כל המערכת לתקופה הישראלית, וזאת בניגוד לרייך ושוקרון שמתארכים כל חלק מהמערכת לתקופה אחרת.
- מיד אחרי הפיר המאונך אנחנו רואים מעין פניה שמאלה בין שני קירות, זהו המסדרון המבוצר שהוביל את אנשי העיר מטה לכיוון המים במערכת העל קרקעית.

נקודת הדרכה 7: הבריכה הכנענית

- אנחנו עוברים על פני המסדרון המבוצר, פונים שמאלה מתחת לקונסטרוקציית הפלדה, ויורדים במדרגות לכיוון הבריכה הכנענית.
- לבריכה שני חלקים. חלק עליון רחב ומלבני, וחלק תחתון מעגלי וקטן יותר שסביר יותר להניח שהוא היה הבריכה (בתמונה למטה הקו האדום מפריד בין החלקים).
- המים נכנסו לבריכה מפתח שנמצא בצידה הימני של הבריכה שחובר למעיין בתעלה. משמאל (לא מופיע בתמונה) קיים עוד פתח, שככל הנראה התחבר לתעלת ההשקיה.

- בתקופת הברזל יצאה הבריכה מכלל שימוש, ואבנים גדולות נפלו אליה מהתקרה. לימים, בימי בית ראשון, מילא מישהו את הבריכה בעפר ובנה את ביתו בחלק העליון.
- ריך ושוקרון סיננו את העפר שמילא את הבריכה וגילו שם כמות גדולה של בולות מימי בית ראשון, ועליהן הטבעות שונות, בין היתר של ספינה פיניקית ושל כותרות פרטו-איאוליות. כמו כן נמצאו בעפר אלפי עצמות דגים, דגי מים מלוחים שהובאו ככל הנראה לצורך מאכל מהים התיכון. ממצא זה העיד על כך שבמאה ה-9 לפנה"ס, שאליה תוארכו הממצאים, הייתה ירושלים עיר עם יכולות מסחר ענפות, ולא כפר קטן.

נקודת הדרכה 8: מגדל המעיין

- ממשיכים לרדת במדרגות, ומגיעים לשרידים של ביצורים עם אבנים עצומות, בגובה של כמה מטרים. זהו מגדל המעיין.

- במקום יש סרטון ללא מילים שיכול לעזור למדריכים לספר את סיפור מערכת המים. הפעלת הסרטון מתבצע בכפתור ירוק מימין למרפסת.
- אנחנו עומדים מול המגדל, בקיר המזרחי שלו, בין המגדל לבין ערוץ נחל קדרון.
- בהתחלת סברו החוקרים שהמגדל נבנה בתקופת הכנענים, אולם בשנים האחרונות נתקבלו מתחת לקירות המגדל ממצאים שתוארכו למאה ה-9 לפנה"ס, וגרמו לחילוקי דעות בין החוקרים.

נקודת הדרכה 9: המעיין

- ממשיכים לרדת, ומגיעים למעיין עצמו. אפשר לשמוע את זרם המים החזק עוד לפני שמגיעים למעיין עצמו.
- מכאן אפשר להמשיך בשתי דרכים. הראשונה היא ישר קדימה אל תוך זרם המים, בנקבת השילוח שבנה חזקיהו.
- ההליכה בנקבה מתבצעת בתוך מים זורמים בגובה שבין 20-30 ס"מ לבין 70 ס"מ, ואפשר לעשות אותה רק בנעליים או סנדלים סגורים, ורק עם פנסים על מנת להימנע מחבלות ראש, שכן גובה התקרה משתנה ובחלקים ממנה היא מגיעה ל-140 ס"מ. ההליכה בנקבה היא באורך של כ-500 מטרים, והיא לוקחת כחצי שעה.
- הדרך השנייה נמצאת כמה צעדים אחורה, באמצע המדרגות שמובילות למעיין, יש פתח בצד שמאל, שמוביל לתעלה יבשה, שממנה אפשר לצאת אל מעל לפני האדמה במורדות המזרחיים של הגבעה, ולהמשיך או למעלה והחוצה מהמתחם, או למטה לכיוון בריכת השילוח וליציאה מהנקבה.
- מעלינו אפשר לראות קמרון עם תפר. אלו הם שני קמרונות, האחר, הפנימי, הוא מימי בית שני, והשני, החיצוני, הוא מהתקופה הממלוכית.

נקודת הדרכה 10: בריכת השילוח

מסעות אשור וההכנות לקראתם בימי חזקיהו

- במהלך ימי הבית הראשון התפתחה אשור כמעצמה אזורית, האימפריה הנאו אשורית, החל מימי תגלת פלאסר ה-3 (החצי השני של המאה ה-8 לפנה"ס). בימיו אשור משתלטת על ממלכות רבות במרחב, ונוהגת בהן באחת משתי דרכים: כיבוש, הפלת המלך והפיכה לפחוה אשורית; או הכנעה והפיכה לממלכה משועבדת שמעלה מיסים לאשור.
- בשלב הראשון, לאחר מסע תגלת פלאסר ה-3 לארץ ישראל, משעבדת אשור את ישראל ואת יהודה, אבל משאירה את שושלות המלוכה על כן. ביהודה היה זה בימי אחז בן מנשה. בנו של אחז, חזקיהו, התחיל את שלטונו כמלך משועבד.
- לאחר מכן ממלכת ישראל מורדת באשור, והיא נכבשת, מלכה מופל, והיא הופכת לפחוה בשלטון אשורי ישיר.

- בשנת 705 מת סרגון השני מלך אשור בקרב, וגופתו לא הובאה לקבורה. אירוע זה סימל שבר גדול באשור, ושידר לממלכות המשועבדות שאלוהי אשור הפסיק להגן עליה, וזה זמן טוב למרוד בה.
- אירוע זה הוביל לגל של מרידות נגד אשור בכל רחבי האימפריה, מבבל במזרח, דרך צידון, עזה ואפילו ממלכת יהודה בראשותו של חזקיהו.
- על מנת להשתלט על המרידות יצאו האשורים לסדרה של מסעות צבאיים על מנת להחזיר את הסדר על כנו, ב-701 לפנה"ס מגיע מסע כזה, בראשותו של סנחריב, גם ליהודה. התעודות האשוריות מעידות על כך שחזקיהו היה מראשי המלכים המורדים באזורנו.
- חזקיהו ידע שמרידה באשור תוביל לפעולה אשורית, והוא מתכונן אליה. הכנות חזקיהו לקראת המלחמה הצפויה עם אשור מוזכרות בתנ"ך, בספר מלכים ב' (פרקים י"ז – כ'), בישעיהו (ל"ו – ל"ט) ודברי הימים ב' (ל"ב).
 - **"וַיִּתְחַזַּק וַיֵּבֶן אֶת-כָּל-הַחוֹמָה הַפְּרוּצָה וַיַּעַל עַל-הַמִּגְדָּלוֹת, וְלַחוּצָה הַחוֹמָה אַחֲרָת, וַיַּחֲזֶק אֶת-הַמְּלוּא, עִיר דָּוִיד; וַיַּעַשׂ שָׁלַח לְרֹב, וּמַגְנִים"** (דברי הימים ב', ל"ב:5) – כלומר, חזקיהו מבצר את חומות העיר, וסותם פרצות, מחזק מגדלים וכו'.
 - חזקיהו גם מארגן את צבאו, מדבר אל המפקדים ומעודד את רוחם, מתגבר אותם בנשק...
 - **"וַיִּזְעַץ, עַם-שָׂרָיו וְגִבְרָיו, לְסִתּוֹם אֶת-מִימֵי הָעֵינֹת, אֲשֶׁר מִחוּץ לָעִיר; וַיַּעֲזֹרוּהוּ. ד וַיִּקְבְּצוּ עִם-רֹב--וַיִּסְתָּמוּ אֶת-כָּל-הַמַּעֲיָנוֹת, וְאֶת-הַנָּחַל הַשּׁוֹטֵף בְּתוֹךְ-הָאָרֶץ לֵאמֹר: לְמָה יָבוֹאוּ מַלְכֵי אֲשׁוּר, וּמֵצְאוּ מִים רַבִּים"** (דברי הימים ב', ל"ב:3-4). – אחת הסברות מדברת על כך שאולי הפעולה הזו משמעותה סתימת התעלה היבשה ותעלות ההשקיה שמעל נחל קדרון.
 - **"וְהוּא יַחֲזִקֶהוּ, סִתָּם אֶת-מוֹצֵא מִימֵי גִיחוֹן הָעֵלְיוֹן, וַיִּשְׁרֹם לְמַטֵּה-מַעֲרֵבָה, לָעִיר דָּוִיד"** (דברי הימים ב', ל"ב:30) – כלומר, חזקיהו לוקח את מי המעיין מצידה המזרחי של ירושלים, ממעיין הגיחון, ומעביר אותם מערבה דרך נקבה, לעמק שעובר בין הגבעה המזרחית לגבעה המערבית, אל תוך חומות העיר.

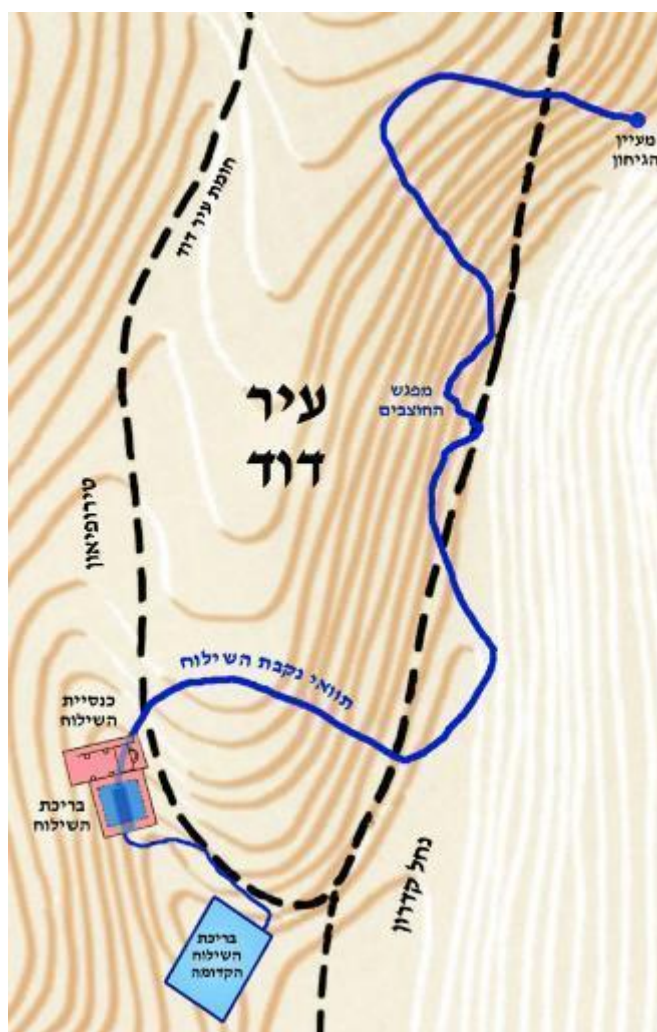
נקבת חזקיהו

- לפני כ-140 גילה ילד ששיחק באזור כתובת על קיר הנקבה, כ-6 מטרים לפני מוצאה אל מחוץ לאדמה. הוא סיפר על כך לקונרד שיק, חוקר ארץ ישראל גרמני פרופסור שפעל בירושלים באמצע המאה ה-19. שיק הסתכל על הכתובת וזיהה שמדובר בכתב קדום, והעביר את הכתובת לפיענוח.

**תמה הנקבה. וזה היה דבר הנקבה: בעוד החוצבים מניפים את
הגרזן אלה לקראת אלה, וכשנשארו רק שלוש אמות להינקב, נשמע קול איש
קורא אל רעו מקבוצה לקבוצה, כי הייתה זדה בסלע מימין ומשמאל. וביום
שבו הושלמה הנקבה, הכו החוצבים איש לקראת רעו גרזן לקראת גרזן. ויזרמו
המים מן המוצא אל הבריכה לאורך 1,200 אמה,
ומאה אמה היה עומק הסלע מפני השטח מעל ראש החוצבים.**

- אורך הנקבה הוא 533 מטרים, והפרש הגובה בין מקור המים למוצאם בבריכת השילוח הוא 33 ס"מ בסך הכל. הנקבה עוברת באופן מפותל מתחת לגבעה המזרחית, ויוצאת בצידה הדרום מערבי.

- ישנן מספר השערות שנוגעות לדרך שבה נחפרה הנקבה, אולם לאף לא אחת מהן יש הוכחה. השערה אחת, המכונה "התיאוריה הקרסטית" מדברת על סדק קרסטי שהיה קיים בסלע, שלאורכו נחפרה הנקבה. זה יכול

- להסביר את התוואי המעוקל ואת הפרשי הגבהים של התקרה. אולם רוב החוקרים לא מקבלים את התיאוריה הזו, ואחד מהם, עמוס פרומקין, אף טוען שתנאי הסביבה כלל לא מתאימים להיווצרות סדק כזה.
- לאחר היציאה מהנקבה אנחנו יושבים בבריכת השילוח של ימי בית שני, שכלל הנראה נמצאת באותו מקום שבו הייתה בריכת השילוח של ימי הבית הראשון.

אתר 4: החומה הרחבה

שעות פתיחה	יצירת קשר	איך להגיע?
אתר פתוח		מהקארדו פונים מזרחה לרחוב תפארת ישראל, ומיד שמאלה לרחוב פלוגות הכותל.
עלות כניסה	צריך הזמנה מראש?	נגישות לנכים?
חינם	לא	כן
	יש שירותים?	שירותי הסעדה?
	אין	אין

סביבת האתר

נקודת הדרכה 1: החומה הרחבה

- מהיציאה מעיר דוד אנחנו עולים ברגל בחזרה לבין חומות העיר העתיקה. נכנסים לעיר דרך שער האשפות, וממשיכים למעלה דרך רחובות הרובע היהודי לאתר החומה הרחבה.
- אנחנו עומדים על מעין גשר, ומתחתינו נגלה קיר גדול, ברוחב 7 מטרים. על המבנה לצד הקיר יש המחשה שמראה מה היה גובהה המשוער של החומה – כ-8 מטרים.

- מצד שמאל של החומה אפשר לראות שרידי חדרי שקירותיהם הולכים בזווית של 45 מעלות מהחומה, והם נדמים כאילו החומה נבנתה עליהם והרסה אותם.

- במשך עשרות שנים הייתה מחלוקת במחקר היכן הייתה ירושלים הקדומה של ימי בית ראשון, ומתי היא התרחבה מערבה על מעבר לגבעה המזרחית.
- ה"מרחיבים", כלומר החוקרים שנתנו לסיפור המקראי רמת מהימנות גבוהה, גרסו שהגבעה המערבית הייתה מוקפת בחומה כבר בימי הבית הראשון. למולם הדעה הרווחת, דעת המצמצמים, הייתה שהחלק המערבי של העיר יושב והוקף חומה רק בתקופות מאוחרות יותר, ובימי בית ראשון העיר שכנה בגבעה המזרחית בלבד.
- דעתם של המצמצמים התחזקה בעקבות מחקרה של אחת החוקרות המפורסמות לתקופה, קטלין קניון, שחפרה רבות בירושלים, ובין היתר בגבעה המערבית. טרנר דיווחה שלא מצאה כלום מימי בית ראשון.
- לימים, לאחר כיבוש העיר העתיקה על ידי מדינת ישראל בשנת 67, החלו חפירות נרחבות ברחבי הרובע היהודי, שעמד עד אז בחורבותיו מאז שנהרס בידי הירדנים ב-48.
- אחד החופרים המפורסמים היה פרופסור נחמן אביגד, שהשתייך דווקא למחנה המצמצמים. אביגד מצא שרידים מימי בית ראשון כמעט בכל מוקד חפירה שביצע בגבעה המערבית, כאשר הממצא המשמעותי לשאלת מיקומה של ירושלים בימי בית ראשון היה מציאת שרידי החומה שהקיפה את הגבעה המערבית.
- הממצא הוא בעל חשיבות גדולה, שכן הוא מרחיב את גודל העיר מכ-60 דונם, שיטחה של הגבעה המזרחית, לכ-650 דונם, שטחה הכולל של העיר. שטח זה אפשר התיישבות של כ-15,000 תושבים.
- אביגד תיארך את החומה לסוף המאה ה-8 לפנה"ס, לתקופתו של חזקיהו, מה שעולה בקנה אחד עם הסיפור המקראי על כך שחזקיהו בונה את חומות העיר.

- אביגד גם שם לב לאותם חדרים אלכסוניים שבורים, שהוזכרו לעיל, וקִישר את הממצא לדברי הכעס של ישעיהו על בניית החומה: **"אֶת-בְּתֵי יְרוּשָׁלַם, סִפְּרָתָם; וּתְתַצּוּ, הַבָּתִּים, לְבַצֵּר, הַחוֹמָה."** (ישעיהו כ"ב:10) – כלומר, ישעיהו מבקר את חזקיהו, ומלין על כך שחלק מבתי העיר המערבית הפכו לספר, שכן הם נשארו מחוץ לחומות, ועל כך שבניית החומה גרמה לניתוח של בתים קיימים.
- מסע סנחריב (701 לפנה"ס) הסתיים בחורבן של כמעט כל ערי יהודה (מלכים ב', י"ח; ישעיהו א'), ורק ירושלים שרדה. אולם חזקיהו נאלץ להיכנע לבסוף בפני סנחריב ולהעלות לו מיסים ומתנות. את סיפור חורבן ערי יהודה וכניעת חזקיהו מוזכר הן בתנ"ך והן בתעודות אשוריות, ויש רמת הלימה גבוהה מאוד בין שני המקורות.
- מה שקרה לאחר כניעת חזקיהו, והסיבה לכך שירושלים לא נכבשה וחזקיהו נשאר על כסאו לא מוסבר באופן מפורט בתעודות האשוריות: **"אוֹתוֹ כִּלְאֵתִי בַתּוֹךְ יְרוּשָׁלַם עִיר מַלְכוּתוֹ כְּצִיפּוֹר בְּכִלּוֹב. הַקִּפְתִּי אוֹתוֹ בְּבִיצוּרִים, וְאֵת הַיְצִיָּאָה מִשַּׁעַר עִירוֹ עָשִׂיתִי לוֹ לְתוֹעֵבָה."** (מנסרת סנחריב). כלומר, את חזקיהו "כלא" סנחריב בירושלים כאילו הייתה ירושלים בית כלא, אבל שום מילה על למה לא נהרסה העיר ולמה לא הוצא סנחריב להורג.
- במקורות היהודיים מובא סיפור על מגיפה שפשטה בקרב הצבא האשורי והרגה עזרות אלפיים מחייליו, דבר שאילץ את סנחריב לחזור לארצו במהרה.